

MUSEIBYRÅNS ANVISNINGAR FÖR BEVARANDE AV KASTELHOLMS KUNGSGÅRDS BYGGNADER (ANVÄNDNING GENOM BEVARANDE AV HISTORISK VITNESBÖRD)

Kastelholms kungsgård, byggnader och trädgård

Kastelholms kungsgård tillkom 1772 på sin nuvarande placering. Gårdens tidigare byggnadskomplex ursprungligen låg alldeles intill slottet. Orsaken till att gården flyttades till västra sidan om Slottsundet, på den s.k. Ahlänsbacken, står att söka i att anläggningen invid slottet brann det ovannämnda året. Tyvärr fullbordades inte helt den storslagna gårdsanläggning som den dåvarande arrendatorn, riddaren och hovrättsrådet Samuel Ehrenmalm planerat här på en höjd, med sjökontakt och vida vyer över det omgivande landskapet där Slottsundet, Kastelholms slott och Sunds kyrka ingår som påtagliga visuella blickfång.

Gården bestod ursprungligen av två flygelbyggnader till en aldrig uppförd huvudbyggnad, planerad att byggas i sten och i två våningar. Den tidigaste anläggningen omfattade ytterligare ett otal uthusbyggnader. Mangården placerades skilt för sig i norr medan fägården, med bl.a. ett över trettio meter långt fähus av gråsten och tegel, låg i söder.

Utöver detta lät Ehrenmalm bryta över tre tunnland mark till en trädgård som han anlade på slutningen mot Slottsundet öster om gården. Denna inrättades efter tidens mode, symmetriskt, i ett antal kvarter som planterades med fruktträd, buskar samt köks- och prydnadsväxter.

Kastelholms kungsgård brukades av arrendatorer ända till 1976, varefter gårdens marker övergått till landskapet och förvaltas idag av jordbruksbyrån och skogbruksbyrån medan byggnadskomplexet administreras och underhållas av museibyrån. Ett nytt och miljöskapande element bildas numera av en 36-håls golfbana, anlagt på större delar av kungsgårdens gamla mark på 1980-talet och utökad under följande decennium.

Under de nästan tvåhundrafyrtio år som gården stått på sin nuvarande plats har en del om- och tillbyggnader ägt rum. Av de kanske fyrtio hus som i början samtidigt fanns på gården (många av dem sammanbyggda till längor under gemensamma tak) idag återstår fortfarande ett tiotal byggnader, med olika ålder, olika funktioner och i varierande skick.

Kungsgårdens mycket försummade och förfallna trädgården och parken, med anor från 1770-talet, härstammar huvudsakligen från 1860- samt 1910-talet och utgör Ålands utan tvekan äldsta, största och kulturhistoriskt mest värdefulla trädgårdsanläggning.

Mangårdsbyggnaden

Ett trähus, med en välvd källare i tegel, uppfört på 1770-talet av hovrättsrådet och riddaren Samuel Ehrenmalm, var den nya Kastelholms kungsgårds första anläggning. Huset byggdes om 1829, då rysk militär höll sitt huvudkvarter på gården, och byggdes till ca 1870. Under ombyggnaden ca 1910, troligen enligt arkitekt Lars Soncks ritningar, förändrades den ursprungliga sexdelade karolinerplanen till den nuvarande rumsindelningen.

I samband med att Kastelholms arbetskoloni etablerades 1978 i kungsgården har mangårdsbyggnadens interiör anpassats till kolonins verksamhet. De gamla ytorna i interiören har dock skyddats av skivor och tilläggsisolering vilka avlägsnades av museibyran efter arbetskolonins upplösning 1996. 2006 utförde museibyran sanering av hussvamp i byggnadens västra del. 2008 restaurerades byggnadens södra fasad.

Mangårdsbyggnaden bär talrika spår av om- och tillbyggnader och utgör ett tydligt avläsbart, historiskt och byggnadshistoriskt dokument. Den är en av Ålands kulturhistoriskt viktigaste anläggningar och bör därmed betraktas som omistlig del av landskapets byggnadsarv.

I samband med framtida användning bör följande beaktas:

- Byggnadens exteriör och arkitektoniska detaljer bevaras och restaureras
- Interiörens planlösning bibehålls utan större förändringar
- Fönstren, dörrarna, bjälklagen, golv och listverk lämnas så långt som möjligt kvar och restaureras
- Husets ugnar och murstockar bevaras och om möjligt sätts i brukbart skick, vilket har stor betydelse för att upprätthålla lämpligt inomhusklimat (värme och självdrag)
- Eventuella nya konstruktioner (ny trappa) bör utredas i samråd med museibyrans byggnadsantikvarier
- Installationsdragning för VVS bör undvikas på vindsvåningen
- Placering av våtutrymmen i den västra tillbyggnaden är mycket fördelaktig med tanke på husets kulturhistoriska värden
- Vindsbelysning kan förbättras med hjälp av en ny takkupa mot norr
- Vid ev. behov av mekanisk ventilation skall befintliga hål i mellantaken användas
- Värmeledningar (vattenburen värme från en extern panncentral) läggs under de gamla golven (ej golvvärme!)
- Den ursprungliga källaren med tegelvalv från 1770-talet skall bevaras intäkt.

Fähuset

Stenfähuset härstammar från 1780-talet och har Samuel Ehrenmalm som sin upphovsman. Byggnaden uppfördes enligt en 1700-tals mönsterbok för högre ståndes ekonomibyggnader och var avsett för 63 djur. Huset har genomgått några förändringar, främst i mitten av 1800-talet, vidare i början av 1900-talet och slutligen vid restaureringen åren 1985-1986. Förändringarna gällde huvudsakligen interiörens utformning, höjden på fönster och dörrar samt yttertaket utseende. I syfte att bevara byggnadens ursprungliga karaktär har man avstod vid restaureringen från att dra in moderna installationer. På 1990-talet försågs övre våningen med el-ledningar.

Fähuset är unikt, ett enda i sitt slag på Åland och den sista av kungsgårds byggnader som återspeglar Ehrenmalms ambitioner då han anlade den nya gården efter slottsbranden 1772. Dessutom är fähuset idag en av Ålands ytterst få bevarade profana stenbyggnader från 1700-talet.

På 1990-talet användes byggnaden under några somrar för olika konstutställningar.

I samband med framtida användning bör följande beaktas:

- Byggnadens exteriör bevaras oförändrad

- Interiörens planlösning bibehålls utan genomgripande förändringar
- El-installationer, nödvändiga för byggnadens nybruk, har utretts 1999 (bilaga). Vidare projektering bör ske i samråd med museibyråns byggnadsantikvarie
- Ev. brandsäkring av byggnaden får inte negativt påverka anläggningens kulturhistoriska värde
- Besökartoalletter kan uppföras såsom separat byggnad vid fähuset
- Fähusets användning bör planeras med hänsyn till att byggnaden saknar uppvärmning och mekanisk ventilation.

Oxstallet

Kastelholms kungsgårds oxstall, uppfört på 1880-talet, är en envånings stenbyggnad försedd med en hög höskull i trä. Utvändigt har byggnaden inte genomgått några större förändringar medan interiören byggdes om flera gånger. Byggnaden restaurerades under 1980- och 1990-talet i syfte att utvändigt återställa byggnadens 1800-tals utseende och invändigt sanera interiören från sekundära förändringar. Träkonstruktionen stabiliserades och yttertakets övertäcktes med en ny, svartmålad plåt. Byggnaden är dränerad men saknar moderna installationer.

Kastelholms kungsgårds oxstall är idag en av Ålands få bevarade oxstall i gråsten uppfört på 1800-talet. Byggnaden utgör en viktig pendang till det intilliggande fähuset, och bildar tillsammans med detta ett omistligt element i det kulturhistoriskt så värdefulla jordbrukslandskapet vid slottet.

I samband med framtida användning bör följande beaktas:

- Byggnadens exteriör bevaras oförändrad
- Byggnadens bottenplan och höskull har lika stort kulturhistoriskt värde
- Interiörens nuvarande planlösning, inre träkonstruktion och de oputsade väggarna bör bevaras oförändrade
- Användningen av byggnaden får inte ställa krav på en ombyggnad av mellantaket i syfte att göra det mera bärkraftigt
- Planering av eventuella moderna installationer bör ske i samråd med en byggnadsantikvarie
- Brandsäkringen av byggnaden får inte negativt påverka anläggningens kulturhistoriska värde

Mejeriet

Mejeriet och bodarna, uppförda av bilat timmer, är sammanbyggda till en envånings, rödmyllad byggnad under ett gemensamt sadeltak. Bodarna i byggnadens södra del kan ha varit uppförda redan på 1700-talet och flyttats hit från det gamla kungsgårdskomplexet vid slottet. Mejeriet härstammar från början av 1800-talet och det utvidgades under seklets senare del. Huset saknar moderna installationer.

Byggnaden är oförvanskad och förhållandevis välbevarad. Spåren av, om- och tillbyggnader är tydliga och avläsbara. Mejeriets interiör, med den *in situ* bevarade gamla inredningen och föremålen, är helt unik på Åland. Här finns ett av ytterst få bevarade minnena från en tidig industrialisering i landskapet.

Vid användningen föreslå att:

- Byggnaden skall bevaras i oförändrat skick
- Byggnaden skall kontinuerligt underhållas och mycket varsamt användas som studieobjekt för pedagogisk och museal verksamhet.

Magasinet (härbret)

Magasinet uppfördes på 1770-talet av bilat, rödmyllat timmer. Byggnaden förmodligen är en av gårdens äldsta hus. Byggnadens interiör är bevarad i nästan oförändrat skick. Exteriörens panel är delvis utbytt, senast 2003 på södra fasaden.

Byggnaden hade alltid, med hänsyn till dess funktion, betraktats med respekt av dem som bott och arbetat på gården, för här förvarades hela årsskörden av spannmål. Härbrets stora, kulturhistorik värde ligger främst i dess autenticitet.

Vid användningen föreslås att:

- Byggnaden skall bevaras i oförändrat, musealt skick och kontinuerligt underhållas enligt en vårdplan sammanställd av museibyran
- Byggnaden bör brukas endast för museiändamål.

Hönshuset/garaget

Byggnaden har tillkommit i tre skeden. Den västra, timrade delen härstammar från Kastelholms ryska tid, 1820-1830. Den mellersta delen är från början av 1900-talet, medan det östra garaget i tegel uppfördes på 1920-talet.

Museibyran har restaurerat byggnaden 2001-2002 då den har fått nytt tak, ny skorsten och nya portar.

Bevarade ryska byggnader på Åland är sällsynta, och den västra, timrade delen är förmodligen den enda i landskapet, med sina karaktäristiska, ursprungligen runda rännknutar. Virket lär härstamma från en äldre ryskt stallbyggnad. Hönshuset är idag kungsgårdens enda fysiska minne efter den tid då rysk militär hade gården i sin besittning.

I samband med den framtida användningen bör följande beaktas:

- Byggnadens västra, timrade del får användas som kallutrymme och med tanke på det höga kulturhistoriska värdet bevaras i befintligt skick
- Gavlarnas och södra fasadens arkitektoniska utseende bör inte förändras
- Eventuella nya fönster kan öppnas endast mot norr
- Eventuella ventilationsskorstenar bör anpassas till byggnadens karaktär och placeras på norra takfallet
- Att förena de två östligare utrymmena är möjlig dock så att de befintliga golvnivåerna bibehålls
- Teglugnen i östra delen bevaras och kan användas
- Vid behov kan byggnaden förlängas mot öster

Stallet

Byggnaden uppfördes 1934. Interiören som består av två avdelningar är oförändrad. På 1990-talet reparerades södra gaveln som fått en förstärkt betongsockel. Byggnaden saknar moderna installationer.

Med sin ursprungliga inredning för ett dussintal hästar är byggnaden en för åländska förhållanden ovanlig, väl bevarad ekonomibygnad som vittnar om kungsgårdens stora hästbesättning på 1930-talet. Stallet är representativt för sin tid, dels genom sin arkitektoniska utformning, dels genom materialvalet. Miljömässigt har byggnaden stor betydelse för kungsgårdens helhetsmiljö.

I samband med den framtida användningen bör följande beaktas:

- Byggnadens yttre gestaltning och artikulation bör behållas så långt som möjligt oförändrade
- Stallets norra, nedre del bör arrangeras för ev. nya funktioner så att en stor del (åtminstone den västra halvan) av de bevarade hästbåsen bibehålls och i mån av möjlighet åskådliggörs
- Ev. toaletter bör placeras helst söder om tegelväggen (i stallets södra del)
- Med tanke på byggnadens brandsäkerhet och hållfasthet bör brandfarliga verksamheter undvikas ovanför stallets norra del. Dessa kan med fördel placeras i byggnadens södra del där en övre våning kan byggas för ändamålet.
- Vid behov av nya fönster i den södra delen kan portarna utnyttjas eller nya skapas på västra fasaden.

Ostkällaren

Byggnaden uppfördes på 1910-talet såsom lagringsplats för gårdens stora ostproduktion som bedrevs på kungsgården ända till andra världskrigets början. Källaren bildade från början ett komplement till mejeriet. Byggnaden har efter uppförandet inte genomgått några förändringar. Den saknar moderna installationer.

Kastelholms kungsgårds ostkällare är till sin konstruktion och arkitektonisk utformning ovanligt på Åland, bl.a. genom materialval (tegel). Byggnadstekniskt vittnar källaren om dåvarande arrendators kontakter med omgivande regioner.

Vid användningen föreslås att:

- Byggnaden skall bevaras i oförändrat skick och kontinuerligt underhållas enligt en vårdplan sammanställd av museibyrån.
- Byggnadens användning bör förenas med mejeriets bruk.

Statarstugorna

Kastelholms kungsgårds statarbostäder uppfördes som bostäder för gårdens statfolk i början av 1940-talet, och de används numera som hyresbostäder. I samband med inflyttningen av Kastelholms arbetskolonis personal utfördes i slutet av 1970-talet i båda stugorna en rad åtgärder. Stugorna tilläggsisolerades, köksinredningen förnyades, i källaren byggdes bastu, duschavdelning och omklädningsrum. 2003 utfördes vid båda stugorna en ny dränning. 2007 blev den övre, västra statarbostaden invändning grundning renoverad.

Statarbostäderna på Kastelholms kungsgård är de enda av de många olika arbetarbostäder som tidigare funnits på gården. De hör till de första prefabricerade elementtråhus som uppfördes på Åland.

Vid användningen föreslås att:

- Stugorna bör fortsättningsvis användas för bostadsändamål
- Vid underhåll och nödvändiga förändringar skall följas samma riktlinje som var gällande vid renoveringen av den västra statarbostaden

Rian

Byggnaden uppfördes under 1800-talets andra hälft av bilat, rödmyllat timmer. Den restaurerades i början av 1990-talet, då en del av syllar byttes och golvkonstruktionen förstärktes. Byggnadens pärtak är idag i behov av reparation.

Rian på Kastelholms kungsgård är den enda återstående av gårdens tidigare sammanlagt fyra stora rior. Byggnaden är numera i tillfredställande skick och den har ett stort kulturhistoriskt värde bl.a. som ett material minne från forna, självhushållningens dagar.

Vid användningen föreslås att:

- Byggnadens skall bevaras i oförändrat skick och kontinuerligt underhållas enligt en vårdplan sammanställd av museibyrån
- Byggnaden bör brukas som förråd för museiföremål och byggnadsmaterial som kan förvaras i kalla utrymmen.

Smedjan

Smedjan eventuellt hör till de byggnader som flyttades till kungsgårds nya anläggning efter slottsbranden 1772. Den är typisk i sin utformning och den följer den regionala traditionen. Byggnaden överläts först 2004 till landskapet genom en donation av gårdens sista arrendators dotter. Byggnaden står sedan länge oanvänd och den är idag i mycket dåligt skick.

Med tanke på byggnadens dåliga skick kan den tas ned och återuppföra den av ett nytt virke. Man kan också konservera byggnaden i huvudsak i nuvarande skick och förses den med ett nytt skyddstak

De kulturhistoriska värden som utgör grund för smedjans bevarande bör vara i så fall riktgivande vid byggnadens fortsatta vård.

Trädgården

Kastelholms kungsgård trädgård som sluttar mot Slottsundet anlades öster om mangårdstomten redan på 1770-talet. Samtidigt anlades även allén från kungsgården ner till allmänna postvägen som består av sammanlagt 167 träd av ask, lönn, alm och asp. Nu fanns endast 67 träd kvar på väggens östra sida och 58 på den västra sidan.

Trädgården anlades som en strängt symmetriskt rutträdgård, indelad i 23 kvarter för odling av köksväxter och fruktträd. De regelbundna kvarteren, som hade en sida om nästan 15 meter, skildes åt genom gångar. Från gårdsplanen ledde en mittgång ner mot

Slottssundet. Runt trädgården fanns en "hög, fast och tät gärdesgård". Liknande trädgård torde inte före Kastelholms kungsgårds trädgård ha förekommit på Åland, även om det redan på 1600-talet funnits trädgårdar vid några prästgårdar.

Ca 1880 planerades Kastelholms kungsgård om och planterades med företrädesvis äppelträd men även en del päronträd. Efter att en del av fruktträden har dött bort har man denna del av den gamla trädgården lagts ner och införlivats med angränsande odlingsmark. Vid sekelskiftet har trädgården undergått en synbarlig förbättring och den var välskött. Det verkar som om åtminstone en del av den ursprungliga trädgården funnits kvar ännu i början av 1900-talet. På 1910-talet planterades en granhäck, numera helt förvuxen, som gräns mellan mangården och mejerilängan.

Trädgården har under de drygt tvåhundra år den funnits på sin nuvarande plats omgärdats av staket av olika utformning, med grindar i alla väderstreck. Numera återstår inget av de ursprungliga staketen, men för att göra tomtgränsen synlig har gården avgränsats med något som i princip är stommen till ett spjälstaket.

Ända till 2005 har museibyrån underhållits trädgården genom en kontinuerlig gräsklippning och ympning av fruktträd. Även andra odlade växter i trädgården togs till vara och förökades. I o m indragningen at trädgårdsmästarens tjänst 2005 har denna verksamhet helt avstannad.

En plan för trädgårdens utformning och underhåll föreslås att utarbeta av en trädgårdsarkitekt.

Kulturlandskapet

De delar av Kastelholms kungsgård som inte ingår i golfbanan används idag på samma sätt som de använts genom århundradena. Betesmarken betas fortfarande och åkern brukas, medan inget av den tidigare vidsträckta slättermarken längre återstår. Sedan mitten av 1980-talet har museibyrån kontinuerligt underhållit de stora betesområdena i Brännerihagen och Skolhagen genom röjning och fällning av träd. Järnåldersgravfältet vid Granlunda, väster om Kvarnberget, har röjts och används åter som betesmark. Området är numera i gott skick, och gravfältet och åkern väster om detta ingår i ett i lag fredat skyddsområde. Såsom samförvaltning sköter Skogsbruksbyrån skogen, medan jordbruksmarken förvaltas av jordbruksbyrån genom Naturbruksskolan. Runt kungsgårdens fähus, oxstall och stall finns också betesmark som arrenderas ut bl.a. i markvårdande syfte.

Sammantaget kan sägas att kulturlandskapet i Kastelholm är av hög klass och en sevärdhet som kompletterar och förstärker upplevelsen av slottet och Jan Karlsgården samt utgör en tillgång för samtliga turistföretagare i trakten.

Allmänt

- Samtliga åtgärder som ställer krav på markarbeten skall föregås av arkeologisk undersökning.
 - Byggnadernas uppvärmning (planerat biobränslesystem med vattenburen värme) ställer krav på en panncentral. Centralen bör placeras på ett lämpligt ställe, helst i närheten av garaget, så att den inte negativt påverkar kungsgårdens känsliga kulturmiljö.
-

Utredningen har sammanställts av museibyråns överantikvarie Elisabeth Palamarz och antikvarie Piotr Palamarz, den 10 juli 2008.